

Ηλεκτρονικό περιοδικό της
Ιεράς Μητροπόλεως
Κυρηνείας

ΘΩΜΑΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ Γ΄ (1916-1933)

ΤΕΥΧΟΣ 13-14

2022-2023

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ Γ΄ (1916-1933)

Abstract: The purpose of this article is to present, briefly but as comprehensively as possible, important aspects of the life and activity of Archbishop Kyrillos III (1916-1933), one of the most prominent ecclesiastical figures of Cyprus during the 20th century. Apart from the presenting biographical data and a brief reference to the notorious Archiepiscopal Question (1900-1910), this paper moves along two axes. On the one hand, it examines in general terms Kyrillos' ecclesiastical/reformist work, and, on the other hand, his attitude towards the Enosis movement during a period of significant internal and external developments.

Keywords: Archbishop Kyrillos III; Church of Cyprus; Reforms; Enosis.

Αν υπάρχουν αντιρρήσεις διά την διοικητικήν ικανότητα του εισελθόντος ήδη εις την αιωνιότητα Πρωθιεράρχου, αν τηρούνται επιφυλάξεις διά την επάρκειαν αυτού εις τας βαρείας απαιτήσεις της υψηλής θέσεως του Αρχηγού της Κυπρ. Εκκλησίας, η αρετή αυτού ως ανθρώπου ήτο εκτός αμφιβολίας, αρετή καλού και ευσεβούς χριστιανού, κληρικού ανεπιλήπτου και ανωτέρου των κοινών μειονεκτημάτων. Ζήσας βίον δημόσιον τεσσάρων περίπου δεκάδων ετών και διαχειρισθείς εξουσίαν μεγάλην δεν έδωσε ποτέ λαβήν προσωπικής κατηγορίας και εκρατήθη πάντοτε εις το ηθικόν ύψος της θέσεώς του και έζησε βίον σχεδόν ασκητικόν, κινούμενος εντός των αυστηρών ορίων διαγεγραμμένης επί τη βάσει της υψηλής αυτού αποστολής ιδιωτικής ζωής.¹

Το πιο πάνω απόσπασμα από την εφημερίδα της Λευκωσίας *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, τον Νοέμβριο του 1933, αποτυπώνει εν πολλοίς τη γενικότερη εικόνα που είχε η πλειοψηφία των Ελλήνων της Κύπρου για τον εκλιπόντα Αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Γ΄. Σε κάθε περίπτωση, ο τελευταίος υπήρξε αναμφίβολα μία από τις πλέον εξέχουσες εκκλησιαστικές φυσιογνωμίες του νησιού κατά τον 20^ο αιώνα.

* Δρ Ιστορίας, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Μέση Εκπαίδευση – Κυπριακή Δημοκρατία.

¹ Εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, αρ. 469 (22.11.1933).

Κατά κόσμον Παναγιώτης Βασιλείου, ο Κύριλλος γεννήθηκε στο Πραστειό της Μεσαορίας Αμμοχώστου το 1859. Σε πολύ νεαρή ηλικία εισήλθε ως δόκιμος στην Ιερά Μονή Κύκκου και κατόπιν προσήλθε στη Μητρόπολη Κιτίου υπό τον Μητροπολίτη Κυπριανό Οικονομίδη, φοιτώντας, μεταξύ άλλων, στην Ελληνική Σχολή Λάρνακος και στην Ελληνική Σχολή Λεμεσού. Σε ηλικία 20 περίπου ετών χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος, μετονομασθείς σε Κύριλλο.² Το 1882 μετέβη στην Αθήνα για σπουδές και το επόμενο έτος εγγράφηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, απ' όπου αποφοίτησε το 1889, όντας ο πρώτος Κύπριος πτυχιούχος φιλόλογος,³ ενώ παρακολούθησε και θεολογικά μαθήματα στη Θεολογική Σχολή. Η φοίτησή του Πανεπιστήμιο Αθηνών και γενικότερα η παραμονή του στην ελληνική πρωτεύουσα —σε μια περίοδο που συνέπεσε με τις προσπάθειες του ελληνικού βασιλείου να απελευθερώσει αλύτρωτες περιοχές και πληθυσμούς— φαίνεται να επηρέασαν τη στάση του απέναντι στον ενωτικό αγώνα.⁴ Καταλυτική φαίνεται να υπήρξε η εκεί παραμονή του και για τη διαμόρφωση των ιδεών, των αρχών και του θεολογικού ύφους που εκπροσωπούσε καθ' όλη τη διάρκεια της μετέπειτα αρχιερατικής διακονίας του.⁵ Το 1890 επέστρεψε στη Λεμεσό όπου διορίστηκε στην Ελληνική Σχολή Λεμεσού, υπό τη διεύθυνση του μεγάλου παιδαγωγού Ανδρέα Θεμιστοκλέους. Το 1895 εξελέγη Μητροπολίτης Κυρηνείας. «Πολλαχώς εν τη Μητροπόλει ταύτη εκαινοτόμησεν από εκκλησιαστικής, παιδευτικής και οικονομικής απόψεως. Διετήρει υποτρόφους εν τη θεολογική σχολή του εθνικού Πανεπιστημίου, καθιέρωσε το κήρυγμα του θείου λόγου εις τα χωρία δι' ειδικών ιεροκηρύκων, ανέδειξε την κτηματικήν περιουσίαν της Μητροπόλεως και τα δεόμενα βοηθείας σχολεία υπεστήριξε», κατά τον Αριστόδημο Πηλαβάκη.⁶

² Απόστολος Βαρνάβας 5 (1933), σ. 356· Αριστόδημος Κ. Πηλαβάκης, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της. Μετά παραρτήματος περιλαμβάνοντος διαφόρους εκπαιδευτικές ειδήσεις και στατιστικούς πίνακας*, Λεμεσός 1929, σ. 104-105· Ανδρέας Βίττης, «Κύριλλος Γ΄: Ο άγιος και λόγιος Αρχιεπίσκοπος (1916-1933)», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 5 (2001), σ. 23-50, εδώ σ. 23-25· Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τόμ. Α', Λευκωσία 2018, σ. 372.

³ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κύπριοι φοιτητές και πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1837-1893», *Κλειώ* 5 (2009), σ. 247-274, εδώ σ. 269 (βλ. και σ. 256, 264-265, 273).

⁴ Βλ. Irene Pophaides, «Kyrillos III, 1916-33: Between Sophronios III and Kyrillos II», στο: Andrekos Varnava and Michalis N. Michael (επιμ.), *The Archbishops of Cyprus in the Modern Age: The Changing Role of the Archbishop-Ethnarch, their Identities and Politics*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2013, σ. 177-210, εδώ σ. 180-181.

⁵ Έρικ Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα στην Εκκλησία της Κύπρου επί Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ΄ (1916-1933)*, Λευκωσία 2017, σ. 40.

⁶ Πηλαβάκης, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της*, ό.π., σ. 105. Για την εκλογή και τη διακονία του ως Μητροπολίτης Κυρηνείας βλ. στο Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 47-48.

Σε αντίθεση με άλλους υψηλόβαθμους κληρικούς, οι οποίοι είχαν εκλεγεί μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου (καθιερώνοντας ακόμη περισσότερο τον εθναρχικό ρόλο, που επιτελούσε διαχρονικά η Εκκλησία στην Κύπρο),⁷ ο Κύριλλος Βασιλείου δεν είχε πολιτικές φιλοδοξίες. Σε επιστολή του δε προς τον αδελφό του, Ι. Βασιλειάδη, με την ανάρρησή του στον μητροπολιτικό θρόνο Κυρηνείας, το 1895, επεξηγώντας τους λόγους για τους οποίους δεν επιθυμούσε αρχικά να αναλάβει επισκοπικό αξίωμα, επέκρινε την πολιτεία των αρχιερέων της εποχής του, για να συμπληρώσει για τον εαυτό του: «να πολιτεύωμαι, απεδοκίμαζον».⁸ Ωστόσο, ενεπλάκη στο πολύκροτο «Αρχιεπισκοπικό ζήτημα», το οποίο δημιουργήθηκε μετά τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου Γ΄ (Μάιος 1900) και για μια ολόκληρη δεκαετία (1900-1910) ταλάνισε την Εκκλησία και τον λαό της νήσου.⁹ Όπως είναι γνωστό, στην οξεία αυτή διαμάχη, με ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις, διεκδικητές του αρχιεπισκοπικού θρόνου ήταν ο Κυρηνείας Κύριλλος και ο Κιτίου Κύριλλος Παπαδόπουλος, λόγω δε της συνωνυμίας τους, ο λαός τούς αποκαλούσε με τα προσωνύμια «Κυριλλάτσος» (Κιτίου) και «Κυριλλούδι» (Κυρηνείας), με βάση τη διάκριση που επέβαλλε η σωματική τους διάπλαση. Εντελώς διαφορετικοί ήταν και οι χαρακτήρες τους, αφού ο μεν Κιτίου ήταν δυναμικός και ευέξαπτος, ο δε Κυρηνείας, όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, ταπεινός και πράος.¹⁰ Είναι δε γεγονός ότι το προαναφερθέν προσωνύμιο του Κυρηνείας Κυρίλλου διαιωνίστηκε στη λαϊκή συνείδηση και στην ιστοριογραφία, αδικώντας, τρόπον τινά, τη μετέπειτα συνεισφορά του στην Εκκλησία.

Γύρω από τους διεκδικητές του αρχιεπισκοπικού θρόνου δημιουργήθηκαν δύο παρατάξεις, η «Κιτιακή» και η «Κυρηνειακή». Η πρώτη εκπροσωπούσε τη λεγόμενη «αδιάλλακτη» μερίδα του πολιτικού κόσμου, με βάση τη στάση της έναντι της

⁷ Για τη δράση του κλήρου εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου βλ. Χρίστος Κ. Κυριακίδης, «“Αντί Νομοθετικού Σώματος, Ιερά Σύνοδος;”: Κλήρος και Νομοθετικό Συμβούλιο (1883-1931)», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 12 (2019), σ. 417-432.

⁸ Η σχετική επιστολή (ημερομηνίας 31 Μαΐου 1895) δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 401-403· επίσης, αναδημοσιεύθηκε στο Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 42-44.

⁹ Για το ζήτημα αυτό βλ., μεταξύ άλλων, Νίκος Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1999· Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910), το ιδεολογικό του περιεχόμενο και η ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως εθνικής αρχής στο βρετανικό πλαίσιο διοίκησης», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 31 (2005), σ. 307-360. Ειδικότερα για τη στάση του Κυρίλλου Βασιλείου στο ζήτημα βλ. και Porhaides, «Kyriillos III», ό.π., σ. 182-191.

¹⁰ Κωστής Κοκκινόφτας, «Εγγραφα για το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910) από το Αρχείο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 8 (2008), σ. 427-454, εδώ σ. 427.

βρετανικής διακυβέρνησης και της άποψής της για δυναμική διεκδίκηση του ενωτικού αιτήματος, ενώ, στον αντίποδα, οι λεγόμενοι «διαλλακτικοί» τηρούσαν μια πιο μετριοπαθή στάση.¹¹ Τον χαρακτήρα της μονομαχίας κατά τη διάρκεια του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος απέδωσε πολύ εύστοχα ο μελετητής της κυπριακής εκκλησιαστικής ιστορίας Βενέδικτος Εγγλεζάκης:

Πέρα από πόλεμος δύο μεγάλων μεσαιωνικών αρχόντων, ήταν η σύγκρουση δύο τάξεων, της παλιάς και της νέας, δύο ιδεολογιών, του φιλελεύθερου συντηρητισμού της Λευκωσίας, που έβγαινε από την τουρκοκρατούμενη Κύπρο, και του συντηρητικού φιλελευθερισμού της Λεμεσού και της Λάρνακας, που εμφανίστηκε με τη νέα γενιά –που δεν είχε ουσιαστικά γνωρίσει την Τουρκοκρατία– [...]. Αυτόματα, ήταν η σύγκρουση δύο στάσεων και προγραμμάτων έναντι της Αγγλίας. Η Κιτιακή πλειοψηφία διάλεξε το ριζοσπαστισμό [...], η Κυρηνειακή μειοψηφία ευνοούσε μια πιο ευέλικτη και ρεαλιστική διπλωματία [...]. Στο καθαρά εκκλησιαστικό επίπεδο οι ρόλοι [...] αντιστρέφονταν. Ο πολιτικά φιλελεύθερος Κιτίου ήταν υπέρ της αρχιεπισκοπικής απολυταρχίας, ενώ ο συντηρητικός Κυρηνείας υποστήριξε τη συνοδική διοίκηση της Εκκλησίας και τον εκσυγχρονισμό της.¹²

Τελικά, το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, στο οποίο ενεπλάκησαν τα Ορθόδοξα Πατριαρχεία, η ελληνική κυβέρνηση και η βρετανική διοίκηση, λύθηκε με την αποδοχή της εκλογής του Μητροπολίτη Κιτίου ως Αρχιεπισκόπου, και με τον έτερο Κύριλλο να φέρει εφεξής τον τίτλο του «Μακαριωτάτου Προέδρου Κυρηνείας».

Στις 11 Νοεμβρίου 1916 ο Κυρηνείας Κύριλλος εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Κύπρου, διαδεχόμενος τον αποβιώσαντα Κύριλλο Β΄. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, κατά τη διάρκεια της 17ετούς αρχιεπισκοπείας του αντιμετώπισε προκλήσεις θρησκευτικής, εκκλησιαστικής, πολιτικής και ιδεολογικής φύσεως, και ηγήθηκε της κυπριακής Εκκλησίας σε μια περίοδο σημαντικών εσωτερικών και εξωτερικών εξελίξεων.¹³ Τα χρόνια δε της αρχιεπισκοπείας του έχουν χαρακτηριστεί ως «η χρυσή εποχή της Εκκλησίας της Κύπρου της περιόδου 1878-1955», με τη «δυναμικότερη και πιο δραστήρια Σύνοδο»,¹⁴ αποτελούμενη από τους Πάφου Ιάκωβο και στη συνέχεια

¹¹ Κοκκινόφτας, «Εγγραφα για το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα», ό.π., σ. 427-428.

¹² Βενέδικτος Εγγλεζάκης (αρχιμανδρίτης Παύλος), *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αιώνας)*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη – Μορφωτικών Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σ. 582. Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις στο Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, ιερομ., *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Ιερά Μητρόπολις Κιτίου, Λάρνακα 2022, σ. 314, 334-336.

¹³ Porphaides, «Kyrgillos III», ό.π., σ. 177.

¹⁴ Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 606-607.

Λεόντιο (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο), Κιτίου Μελέτιο Μεταξάκη (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, Οικουμενικό Πατριάρχη και Πατριάρχη Αλεξανδρείας) και αργότερα Νικόδημο Μυλωνά, και Κυρηναίας Μακάριο Μυριανθέα (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Β΄).

Σε προσωπικό επίπεδο, ο Κύριλλος υπήρξε υπόδειγμα αρχιερέα. Άνθρωπος βαθιάς πίστης και ευσέβειας, αυστηρής νηστείας, προσευχής, άσκησης και μελέτης, τηρούσε απαρέγκλιτα τους ιερούς κανόνες και τις παραδόσεις της Εκκλησίας.¹⁵ «Εκίνει εις κατάπληξιν και θαυμασμόν η ιδεώδης ηθικότης, η αγιότης, η αληθής ασκητικότης της ζωής αυτού, αναμνησκούσης την ζώην των επισκόπων χρόνων παρωχημένων, χρόνων ακμής του χριστιανικού βίου», αναφερόταν χαρακτηριστικά στο ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Απόστολος Βαρνάβας* μετά τον θάνατό του.¹⁶ Εύλογα, επομένως, έχαιρε εκτίμησης, κυρίως για τα πνευματικά χαρίσματά του, από σημαντικό μέρος των Ελλήνων Κυπρίων, λαϊκών και κληρικών, όσο και από τις αποικιοκρατικές αρχές του νησιού.¹⁷ Είναι δε σημαντικό ότι η μόρφωση και τα χαρίσματά του αυτά ήταν αδιαμφισβήτητα ακόμη και από τους επικριτές και πολιτικούς του αντιπάλους.¹⁸ Χαρακτηριστικά είναι τα όσα έγραφε για τον ίδιο, δύο ημέρες μετά τον θάνατό του, η εφημερίδα *Ελευθερία*, η οποία μέχρι τότε τηρούσε αυστηρή αντιπολιτευτική στάση απέναντί του:¹⁹

Αναντιρρήτως ο αοίδιμος Κύριλλος υπήρξε και ως άτομον και ως ιεράρχης πρότυπον χρηστότητος και καλωσύνης, προσηνής το ήθος, ευγενής τον χαρακτήρα, γνήσιος τύπος αγαθού Λευίτου. Φιλόπονος, μελετηρός, εγκρατής, ασκητικός, αγαπών εξ ίσου τα γράμματα με την Εκκλησίαν, πεπρωκισμένος ο ίδιος διά μεγάλης παιδείας, ταπεινόφρων και συγκαταβατικός, φιλάγαθος και πράος, έκλεισε τους οφθαλμούς εν

¹⁵ Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 611-612· Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 27· *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 357-358.

¹⁶ *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 358. Χαρακτηριστική είναι και η αναφορά της εφημερίδας *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, αρ. 469 (22.11.1933): «Ως λειτουργός δε Εκκλησιαστικός ήτο ο γαλήνιος τύπος του αρχαϊκού επισκόπου [...]. Ταπεινός και πράος και ως λειτουργός και ως κήρυξ συνετέλει εις την ανύψωσιν του εκκλησιάσματος εις τας ηθικάς σφαίρας, εις τας οποίας πρέπει να ανυψώνεται το πνεύμα του πιστού κατά τους υψηλούς σκοπούς της θρησκείας».

¹⁷ Αθανάσιος Γ. Βουδούρης (π.), *Το Εκκλησιαστικό ζήτημα της Κύπρου κατά την περίοδο 1933-1947*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 280, στο <https://ikee.lib.auth.gr/record/286215/files/voudouris%20athanasios.pdf> [πρόσβ.: 28 Μαΐου 2023]. Βλ. ενδεικτικά τη σχετική θετική αναφορά του κυβερνήτη R. Storrs στα απομνημονεύματά του για τον Κύριλλο: Ronald Storrs, *Orientalisms*, Nicholson & Watson, Λονδίνο 1945, σ. 473-474 (α΄ έκδοση 1937).

¹⁸ Βουδούρης, *Το Εκκλησιαστικό ζήτημα*, ό.π., σ. 280, υποσ. 512.

¹⁹ Ό.π., σ. 281.

πραγματική ειρήνη, ίσως δε υπό άλλας, ομαλωτέρας, συνθήκας να κατέλειπε και δαυιλέστερα ίχνη εκκλησιαστικής και άλλης δράσεως.²⁰

Η εκλογή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο σηματοδοτούσε μια νέα περίοδο για την Εκκλησία της Κύπρου, «κατά την οποία τον συντηρητισμό και τον αυταρχισμό του προκατόχου του διαδέχθηκε η τάση ενίσχυσης της συνοδικότητας και της συλλογικότητας»,²¹ τάση που αποτυπώνεται στην εφαρμογή του θεσμού του Χωρεπισκόπου.²² Ο Κύριλλος Γ΄ έχει χαρακτηριστεί ως ο μεγαλύτερος νομοθέτης της Εκκλησίας της Κύπρου.²³ Επί των ημερών του εκδόθηκαν ο *Καταστατικός Χάρτης του 1929*, αποτελούμενος από 231 άρθρα, πληθώρα κανονισμών και διατάξεων, καθώς και πολυάριθμες εγκύκλιοι, που άπτονταν ποικίλων ζητημάτων.²⁴ Προχώρησε στην αναδιοργάνωση και στελέχωση των θρόνων και επί της αρχιεπισκοπείας του ψηφίστηκαν κανονισμοί για την ενοριακή διαχείριση, συντάχθηκαν και ψηφίστηκαν ή αναθεωρήθηκαν εσωτερικοί κανονισμοί σε μονές, ρυθμίστηκε η οργάνωση και λειτουργία εκκλησιαστικών δικαστηρίων.²⁵

Αδιάπτωτη υπήρξε η μέριμνά του για τον κλήρο, την εξύψωση του μορφωτικού επιπέδου του και γενικότερα την καταλληλότερη στελέχωση της Εκκλησίας της Κύπρου. Προς τούτο, επισημοποίησε και υποστήριξε το Παγκύπριο Ιεροδιδασκαλείο της Λάρνακας, ενθάρρυνε την ίδρυση Ιερατικού Συνδέσμου σε μια προσπάθεια για εκσυγχρονισμό και καλύτερη οργάνωση του διοικητικού συστήματος της Εκκλησίας, και έστειλε με υποτροφίες κληρικούς και λαϊκούς για σπουδές στις Θεολογικές Σχολές Αθηνών, Χάλκης και σε άλλα πανεπιστήμια του εξωτερικού.²⁶ Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε, ακόμη, στον τομέα του κηρύγματος, αυξάνοντας τον αριθμό των θεολόγων–ιεροκηρύκων, καλώντας ιεροκήρυκες από την Ελλάδα, ενώ και ο ίδιος στο πλαίσιο των επισκοπικών του καθηκόντων πραγματοποιούσε τακτικές ποιμαντορικές

²⁰ Εφημ. *Ελευθερία*, αρ. 1983 (18.11.1933).

²¹ Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 66.

²² Ό.π., σ. 68. Αναλυτικά για την ενίσχυση του συνοδικού θεσμού και την επαναφορά του θεσμού του Χωρεπισκόπου βλ. στο ίδιο, κεφάλαιο Β΄.

²³ Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 608· Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 36.

²⁴ *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 359-360· Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 28, 36-37· Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 608, και αναλυτικότερα στο Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 78-87.

²⁵ Για τα ζητήματα αυτά βλ. Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 69-70. Ειδικότερα για το αναμορφωτικό έργο του Κυρίλλου στον χώρο του κυπριακού μοναχισμού βλ. αναλυτικά στο ίδιο, κεφάλαιο Ε΄.

²⁶ Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 28-29· Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 608· Porphides, «Kyriillos III», ό.π., σ. 205-206. Αναλυτικότερα βλ. στο Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 71-72, 75-76· στο κεφάλαιο Δ΄ του ίδιου έργου καταγράφονται αναλυτικά και οι ενέργειες του Κυρίλλου για την αναδιοργάνωση του ενοριακού κλήρου.

περιοδείες.²⁷ Γενικότερα, προσπάθησε να συμβάλει στην πνευματική και ηθική πρόοδο τόσο των λαϊκών όσο και των κληρικών.²⁸

Ένα άλλο στοιχείο που χαρακτήριζε τον Αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Γ΄ ήταν η αυστηρή οικονομική πολιτική, την οποία εφάρμοσε τόσο για το περιβάλλον του όσο και για την Εκκλησία.²⁹ Διαχειρίστηκε με υποδειγματική ευσυνειδησία την περιουσία της Αρχιεπισκοπής, με τα έσοδα που λαμβάνονταν να διοχετεύονται προς ενίσχυση του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας, για τη μόρφωση του κλήρου, την αναστήλωση ερειπωμένων μονών και τη στήριξη του εθνικού αγώνα.³⁰ Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το έργο του και στον τομέα της φιλανθρωπίας. Αναφέρουμε ενδεικτικά την αδιάλειπτη μέριμνά του για το Ελληνικό Κοινοτικό Εκθετοτροφείο και το Ελληνικό Κοινοτικό Ορφανοτροφείο, τη συνδρομή του στην οργάνωση συσσιτίων για άπορους μαθητές, καθώς και στο ζήτημα της περίθαλψης των προσφύγων της Μ. Ασίας.³¹

Πρωτίστως, ο Κύριλλος Γ΄ υπήρξε ένας λόγιος επίσκοπος. Φρόντισε για τη διαφύλαξη και ταξινόμηση των εγγράφων του Αρχείου της Αρχιεπισκοπής μέσω του Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου, και ουσιαστικά ίδρυσε και εμπλούτισε με αξιόλογα έργα τη Βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής.³² «Κατεχόμενος υπ' αληθούς έρωτος προς την παιδείαν και το βιβλίον»³³ ίδρυσε το 1918 το φερώνυμο «Φιλολογικό Διαγώνισμα», το 1922 εξέδωσε τον Κανονισμό του Διαγωνισμού, ενώ το 1929

²⁷ *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 358· Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 609· Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 28-29, και αναλυτικότερα στο Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 72-73.

²⁸ Rophaides, «Kyrillos III», ό.π., σ. 208.

²⁹ Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 611· Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 35.

³⁰ Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 63.

³¹ Ό.π., σ. 74. Ειδικότερα για την προσπάθεια των Ελλήνων της Κύπρου, της Εκκλησίας και του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου, για ενίσχυση του μικρασιατικού αγώνα και ανακούφιση των Μικρασιατών προσφύγων βλ., μεταξύ άλλων, Χρίστος Κ. Κυριακίδης, «“Καθήκον εθνικόν και φιλανθρωπικόν”»: Οι προσπάθειες των Ελλήνων Κυπρίων για αλληλεγγύη στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας», στο: Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Κύπρος-Μικρασία, Κοιτίδες Πολιτισμού. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου*, Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου, Λευκωσία 2015, σ. 107-118.

³² Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 609· Βίττης, «Κύριλλος Γ΄», ό.π., σ. 37· Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 75· *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 360. Για την εργασία του Κ. Μυριανθόπουλου στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής (η οποία δεν αφορά, βέβαια, μόνο την αρχιεπισκοπεία του Κυρίλλου Γ΄) βλ. Κωστής Κοκκινόφτας, «Εργοβιογραφία Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου (1874-1962)», *Κυπριακά Σπουδαί* 75 (2011), σ. 343-370, εδώ σ. 349-351, 353-355, 359, 365-369.

³³ *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 360.

συνέστησε το «Κληροδότσημα Εκδόσεων». Καρπός των ενεργειών αυτών υπήρξε η εκπόνηση και έκδοση σημαντικότερων κυπρολογικών μελετών.³⁴

Το 1918 ίδρυσε το περιοδικό *Απόστολος Βαρνάβας*, επίσημο εκφραστικό όργανο της Εκκλησίας της Κύπρου, το οποίο φιλοξένησε, επί των ημερών του, άρθρα από διαπρεπείς Κύπριους και ξένους επιστήμονες.³⁵ Επίσης, κάλεσε στην Κύπρο από την Αθήνα τον ακαδημαϊκό Γεώργιο Σωτηρίου, ο οποίος το 1931 με έξοδα της Εκκλησίας μελέτησε, κατέγραψε, φωτογράφησε και τελικά υπέβαλε «Εκθεσιν περί των Βυζαντινών μνημείων της Κύπρου»³⁶ και κατάλογο για τα «Προέχοντα Βυζαντινά μνημεία των οποίων επιβάλλεται η ανακήρυξις ως αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων»,³⁷ παρουσιάζοντας, επίσης, στην Ακαδημία Αθηνών τα πορίσματα της μελέτης του για «Τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Κύπρου».³⁸ Όταν αργότερα (1935) εκδόθηκε το σχετικό Λεύκωμα *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, ο συγγραφέας το αφιέρωσε στη μνήμη του Κυρίλλου Γ'.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Κύριλλος εισήγαγε την Εκκλησία της Κύπρου στην καινοφανή οικουμενική κίνηση, με την εκπροσώπηση και συμμετοχή της σε παγκόσμια συνέδρια, όπως και στους Διαλόγους με τους Παλαιοκαθολικούς και τους Αγγλικανούς το 1930-1931.³⁹ Όπως ήταν αναμενόμενο, το γεγονός αυτό θεωρήθηκε από τη μία πλευρά ως προοδευτική κίνηση, και από την άλλη ως «αλλοτριωτική και προδοτική τακτική».⁴⁰

³⁴ Βίττης, «Κύριλλος Γ'», ό.π., σ. 38· Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 610· Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 75.

³⁵ Βίττης, «Κύριλλος Γ'», ό.π., σ. 37-38· Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 75. Βλ. και Porphaides, «Kyrillos III», ό.π., σ. 206. Να σημειωθεί ότι το περιοδικό *Απόστολος Βαρνάβας*, που εκδίδεται μέχρι σήμερα, διέκοψε την έκδοσή του από τις αρχές του 1924 μέχρι και το τέλος του 1928, και από τα μέσα του 1936 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1939, όταν και επανεκδόθηκε.

³⁶ *Απόστολος Βαρνάβας* 3 (1931), σ. 717-721.

³⁷ *Απόστολος Βαρνάβας* 3 (1931), σ. 733-737.

³⁸ *Απόστολος Βαρνάβας* 4 (1932), σ. 110-114, 144-145, 161-162, 179-181, 190-191, 214-217. Βλ. και Βίττης, «Κύριλλος Γ'», ό.π., σ. 38.

³⁹ Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 610· Βίττης, «Κύριλλος Γ'», ό.π., σ. 39, αναλυτικότερα δε στο Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 76-77, και κυρίως στο Χρίστος Χριστοφόρου, «Κύπρου Κύριλλος Γ' (1916-1933). Ο πρώτος Κύπριος οικουμενιστής Αρχιεπίσκοπος και η σύγχρονη εποχή», *Ενατενίσσεις* 3 (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 2007), σ. 47-52. Βλ. και Porphaides, «Kyrillos III», ό.π., σ. 207.

⁴⁰ Βουδούρης, *Το Εκκλησιαστικό ζήτημα*, ό.π., σ. 282. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ο Κύριλλος είχε κατηγορηθεί ως οπαδός των απόψεων του Απόστολου Μακράκη, λαϊκού ιεροκήρυκα των Αθηνών, ο οποίος είχε καταδικαστεί από τη Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος για αιρετικές δοξασίες. Για τις σχέσεις του Κυρίλλου με τον Απόστολο Μακράκη βλ. Σεργίου, *Οργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 40-43. Βλ. και Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα*, ό.π., σ. 49-50.

Απ' όσα συνοπτικά έχουν αναφερθεί πιο πάνω, είναι εμφανές ότι η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ΄ στην αναζωογόνηση του εκκλησιαστικού βίου είναι αδιαμφισβήτητη. Από την άλλη πλευρά, θεωρείται γενικώς ότι δεν διακρίθηκε ιδιαίτερα στον στίβο των πολιτικών και εθνικών διεκδικήσεων. «Εις το πολιτικόν πεδión είνε αληθές, δεν διεκρίθη και τούτο διότι από χαρακτήρος και φύσεως έκλινε προς την ήρεμον θρησκευτικήν ζώήν· ουχ' ήττον δεν ώκνει εις την παροχήν της ηθικής του επιβολής, οπόταν εκαλείτο υπό του πολιτικού κόσμου του τόπου να μετάσχη εις παν έννομον κίνημα υπέρ των δικαίων του λαού», έγγραφε χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Αλήθεια*.⁴¹

Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του Β. Εγγλεζάκη: «Στο εθνικό ζήτημα η επίδραση του Κυρίλλου Γ΄ ήταν κατευναστική, αταλάντευτα ενωτική, αλλά χωρίς εξαλλοσύνες και εθνικούς υπερθεματισμούς. Ήταν ο μόνος αρχιεπίσκοπος που κέρδισε το σεβασμό και το θαυμασμό των Βρετανών, μολονότι συγκρούστηκε μαζί τους όχι λιγότερες φορές από οποιονδήποτε άλλον». ⁴² Έχοντας ως πρώτιστο μέλημά του τη διατήρηση του εθναρχικού ρόλου της Εκκλησίας, υπερασπίστηκε τα εκκλησιαστικά παραδοσιακά προνόμια και δικαιώματα, τα οποία η βρετανική διοίκηση προσπάθησε να περιορίσει, επέδειξε δε σύνεση, μετριοπάθεια και προσαρμοστικότητα στις πολιτικές του δραστηριότητες. ⁴³ Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο Κύριλλος ηγήθηκε της πιο πολυπρόσωπης και μακροχρόνιας «Κυπριακής Πρεσβείας», η οποία, με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είχε αναχωρήσει για το Λονδίνο με σκοπό την προώθηση του ενωτικού αιτήματος. ⁴⁴ Μετά το 1922 και τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί, ο ίδιος και γενικότερα η ηγεσία των Ελλήνων Κυπρίων είχαν στραφεί σε αιτήματα για περισσότερες συνταγματικές ελευθερίες. Ταυτόχρονα όμως, ο Αρχιεπίσκοπος δεν έχανε ευκαιρία να εκφράζει τον ενωτικό πόθο των Ελλήνων της Κύπρου ή να διαμαρτύρεται για τα κακώς κείμενα της βρετανικής διοίκησης και την αρνητική στάση έναντι του ενωτικού αιτήματος. ⁴⁵ Παράλληλα, υπήρξε πρόεδρος της «Εθνικής Οργανώσεως Κύπρου», η οποία ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1930, με

⁴¹ Εφημ. *Αλήθεια*, αρ. 2743 (17.11.1933).

⁴² Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται*, ό.π., σ. 611. Για τη στάση του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου στο ενωτικό ζήτημα βλ. και τις παρατηρήσεις του Βουδούρη, *Το Εκκλησιαστικό ζήτημα*, ό.π., σ. 103.

⁴³ Porphaides, «Kyrillos III», ό.π., σ. 207-208.

⁴⁴ Ειδικότερα για τον ρόλο του Κυρίλλου Γ΄ ως επικεφαλής της κυπριακής αυτής αντιπροσωπείας βλ. στο Porphaides, «Kyrillos III», ό.π., σ. 192-196.

⁴⁵ Για τη δράση του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου από τα τέλη του 1920 (μετά την αποτυχημένη κατάληξη των προσπαθειών της «Πρεσβείας») μέχρι και το 1931 βλ. Porphaides, «Kyrillos III», ό.π., σ. 196-204.

σκοπό τον συντονισμό των προσπαθειών για επίτευξη της εθνικής αποκατάστασης. Επί της αρχιεπισκοπείας του, εξάλλου, διενεργήθηκαν τα ενωτικά «δημοψηφίσματα» του 1921 και του 1930.

Παρά ταύτα, η θεωρούμενη ως μετριοπαθής στάση του στο εθνικό ζήτημα αποτέλεσε αντικείμενο έντονης κριτικής. Ο συμβατικός τρόπος διαχείρισης του ενωτικού ζητήματος και η «δι' υπομνημάτων» πολιτική του δεν ικανοποιούσαν τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία.⁴⁶ Γενικότερα, για τους «αδιάλλακτους» ενωτικούς ήταν ανεπαρκής, καθώς θεωρούσαν ότι δεν είχε τον απαιτούμενο δυναμισμό για να ηγηθεί ως εθνάρχης. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει για τον Κύριλλο στα απομνημονεύματά του ένας εκ των πρωταγωνιστών της ενωτικής κίνησης, ο — κυπριακής καταγωγής— Αλέξης Κύρου, πρόξενος της Ελλάδας στην Κύπρο την περίοδο 1930-1931. Παρότι, βέβαια, αναγνωρίζει ότι διέθετε «ανεπίληπτον, τω όντι, ιδιωτικήν ζωήν, αρτίαν μόρφωσιν, έμφυτον σωφροσύνην», προσθέτει, μεταξύ άλλων, ότι «από γενικωτέρας απόψεως, δεν διέθετε τα τεράστια εκείνα ψυχικά προσόντα, τα οποία απαιτούντο, εις τόσον δυσχερήν περίοδον, από τον Εθνάρχην της Μεγαλονήσου, παρά του οποίου ανέμενε το ποιμνιον του έμπνευσιν και καθοδήγησιν εις τον αγώνα διά την απελευθέρωσιν».⁴⁷

Η χαρακτηριζόμενη ως «χρυσή εποχή» της Εκκλησίας της Κύπρου ανακόπηκε βίαια μετά τα «Οκτωβριανά» του 1931. Η απέλαση των Μητροπολιτών Κιτίου και Κυρηναίας από τους Βρετανούς καθιστούσε εκ των πραγμάτων αδύνατη τη σύγκληση της Ιεράς Συνόδου, εξέλιξη που έκλεισε οριστικά τον κύκλο των μεταρρυθμίσεων.⁴⁸ Για αρκετούς μήνες, μάλιστα, κρατήθηκε εκτός Κύπρου και ο Μητροπολίτης Πάφου Λεόντιος, ο οποίος απουσίαζε από το νησί την περίοδο της εξέγερσης.⁴⁹ Η Εκκλησία, ως βασικός πυλώνας του ενωτικού κινήματος, τέθηκε πλέον υπό ασφυκτικό έλεγχο (όπως συνέβη και με την ελληνική εκπαίδευση). Η αποψίλωση της εκκλησιαστικής

⁴⁶ Βουδούρης, *Το Εκκλησιαστικό ζήτημα*, ό.π., σ. 281 και υποσ. 517 (βλ. και σ. 103). Να σημειωθεί δε ότι στον τομέα της ιδεολογικοπολιτικής του τοποθέτησης, ο Κύριλλος υπήρξε οπαδός της πολιτικής του Ελευθέριου Βενιζέλου.

⁴⁷ Αλέξης Αδ. Κύρου, *Όνειρα και πραγματικότητα. Σαρανταπέντε χρόνια διπλωματικής ζωής*, Αθήνα 1972, σ. 90.

⁴⁸ Βίττης, «Κύριλλος Γ'», ό.π., σ. 39· Σεργίου, *Όργανωτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 65.

⁴⁹ Για το ζήτημα του Λεοντίου (και των εξόριστων Μητροπολιτών) και γενικότερα των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και πολιτείας κατά τους μήνες που ακολούθησαν την εξέγερση βλ. αναλυτικά G. S. Georghallides, «Church and State in Cyprus, October 1931 to November 1932: "A Systematic Humiliation of the Autocephalous Church of Cyprus"», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 19 (1992), σ. 361-448.

ηγεσίας και η συνεχώς εντεινόμενη επιθετική στάση του αποικιακού καθεστώτος, το οποίο είχε θέσει ως πρωταρχικό στόχο την εκμηδένιση του πολιτικού και εθναρχικού ρόλου της Εκκλησίας και την καθυπόταξή της, είχαν δραματικές συνέπειες.

Οι διαθέσεις της αποικιακής κυβέρνησης απέναντι στην Εκκλησία και η γενικότερη αλλαγή του κλίματος στις σχέσεις τους διαφάνηκαν ήδη από τις πρώτες μέρες μετά την εξέγερση, όταν και οι όποιες μεσολαβητικές και συμβιβαστικές προσπάθειες του Αρχιεπισκόπου συνάντησαν την άκαμπτη στάση του κυβερνήτη Ronald Storrs.⁵⁰ Η προσπάθειά του, μάλιστα, να διατηρήσει κάποιου είδους ισορροπία, σε μια περίοδο κατά την οποία η βρετανική κυβέρνηση επέβαλε σκληρά περιοριστικά μέτρα, προκάλεσε αντιδράσεις στο εσωτερικό μέτωπο.⁵¹ Πάντως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι και στη συγκεκριμένη περίοδο προσπάθησε να προστατεύσει το παραδοσιακό δικαίωμα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας για ανάμειξη στις πολιτικές υποθέσεις του νησιού, προβάλλοντας την εθναρχική ιδιότητα των επισκόπων.⁵²

Όπως, εξάλλου, επεσήμαινε το ελληνικό προξενείο στην Κύπρο, στις αρχές του 1932, η θέση του προκαθημένου της κυπριακής Εκκλησίας ήταν δυσχερής. Απομονωμένος, χωρίς την παρουσία άλλου συνοδικού μέλους, αλλά και χωρίς τη βοήθεια έστω λαϊκού συμβούλου (καθώς οι πολίτες, φοβούμενοι ενδεχόμενες συνέπειες απέφευγαν να τον πλησιάσουν) και ηλικιωμένος, μη έχοντας καμία σαφή πληροφορία για τη θέση του κυπριακού ζητήματος, δεν είχε πλέον ακμαίο το ηθικό και του ήταν απαραίτητη η έξωθεν ενθάρρυνση. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι από τη μια ο Κύριλλος λάμβανε οδηγίες από την Αθήνα για απόλυτη νομιμοφροσύνη και από την άλλη δεχόταν πιέσεις από τους εξόριστους Μητροπολίτες για τήρηση μιας αδιάλλακτης γραμμής που θα απέκλειε κάθε συνεργασία με την αποικιακή κυβέρνηση. Σε κάθε περίπτωση, με την έλευσή του ο νέος κυβερνήτης Reginald Stubbs φρόντισε να ξεκαθαρίσει στον Αρχιεπίσκοπο ότι δεν ήταν διατεθειμένος να

⁵⁰ Βλ. σχετικά G. S. Georghallides, «The Cyprus Revolt and the British Deportation Policy, October 1931 – December 1932», *Κυπριακαί Σπουδαί* 57-58 (1993-1994), σ. 37-114, εδώ σ. 60-61, και του ίδιου, «Church and State», ό.π., σ. 368-369, 372-374.

⁵¹ Porphaides, «Kyrillos III», ό.π., σ. 204.

⁵² Ό.π., σ. 204-205. Βλ. αναλυτικότερα στο Georghallides, «Church and State», ό.π., ιδίως για τη σχετική αλληλογραφία του με τον υπουργό Αποικιών και τον κυβερνήτη Storrs, σ. 397-402, 412-415, 423-424.

συζητήσει οποιοδήποτε θέμα πολιτικής φύσεως μαζί του, σε μια σαφή προσπάθεια να αποκλείσει την Εκκλησία από την πολιτική ζωή του τόπου.⁵³

Στις 16 Νοεμβρίου του 1933 ο Κύριλλος απεβίωσε μετά από σύντομη ασθένεια, σε ηλικία 74 ετών. Ο θάνατός του ήλθε να προστεθεί στην ήδη λαβωμένη, μετά την απέλαση των Μητροπολιτών Κιτίου και Κυρηνείας, Εκκλησία, επιτείνοντας δραματικά τα υπάρχοντα διοικητικά και ποιμαντικά προβλήματά της. Χρέη τοποτηρητή του αρχιεπισκοπικού θρόνου ανέλαβε ο νεαρός και άπειρος Πάφου Λεόντιος, μοναδικός πλέον επίσκοπος στο νησί, ο οποίος και εξέφραζε την κρισιμότητα των στιγμών στον επικήδειο λόγο του για τον εκλιπόντα Αρχιεπίσκοπο:

Απέρχεται και καταλείπει εις ημάς τοσούτον οδυνηροτέραν την ανάμνησίν Σου, όσον αι παρούσαι περιπέτειαι της Εκκλησίας της Νήσου ημών, της καταμαστιζομένης παρά πολλών και ποικίλων δεινών, απεριγράπτων και άνευ προηγουμένου, καθίστων την ύπαρξίν Σου, ει περ ποτέ αναγκαίαν.

[...] Αλλά πού αφήνεις ημάς ορφανούς εν τω μέσω τοσούτων και τηλικούτων αγρίων κυμάτων; Η ιερά Σου σκοπιά χηρεύει πλέον και τις δύναται προεικάζει τους μέλλοντας κινδύνους, τους σάλους και τρικυμίας, προς α θα παλέση η ιερά αύτη ολκάς, της οποίας το πηδάλιον αφήκες ήδη δια παντός Ιεράρχα;⁵⁴

Οι έντονες ανησυχίες του Λεοντίου για το μέλλον της Εκκλησίας αποδείχθηκαν προφητικές. Τα χρόνια που ακολούθησαν αποτέλεσαν μια από τις δυσκολότερες περιόδους στη σύγχρονη ιστορία της κυπριακής Εκκλησίας, η οποία παρέμεινε χωρίς Αρχιεπίσκοπο αλλά και χωρίς επιτόπια Ιερά Σύνοδο για 14 ολόκληρα χρόνια, μετά και την απροκάλυπτη επέμβαση των Βρετανών στα εσωτερικά της, με τη θέσπιση των κυβερνητικών νόμων του 1937 για την αρχιεπισκοπική εκλογή.

Είναι αυτονόητο ότι η έκταση της παρούσας μελέτης δεν επέτρεπε διεξοδική ανάλυση του υπό εξέταση θέματος, γι' αυτό και επιχειρήθηκε μια όσο το δυνατόν πιο περιεκτική παρουσίαση των σημαντικότερων πτυχών της ζωής και της δράσης του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ'. Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να λεχθεί ότι παρά τις όποιες ενστάσεις ή επικρίσεις διατυπώνονταν για τα ηγετικά προσόντα του και για τη θεωρούμενη ως μετριοπαθή στάση στο εθνικό ζήτημα, όσον αφορά την καθαρά

⁵³ Βλ. Θωμάς Παπαγεωργίου, *Η κυπριακή ενωτική κίνηση στην Αθήνα, 1931-1940: οι βρετανικές αντιδράσεις και η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων*, Εν Τύποις, Λευκωσία 2015, σ. 269-271.

⁵⁴ *Απόστολος Βαρνάβας* 5 (1933), σ. 363, 366. Αναλυτικά για τον επικήδειο λόγο του Λεοντίου προς τον εκλιπόντα Αρχιεπίσκοπο και τα «πολιτικά μηνύματα» προς τις βρετανικές αρχές βλ. Βουδούρης, *Το Εκκλησιαστικό ζήτημα*, ό.π., σ. 310-318.

εκκλησιαστική πτυχή ο Κύριλλος κέρδισε δικαίως την καθολική αποδοχή υποστηρικτών και επικριτών. Πέραν του γεγονότος ότι ο ανεπίληπτος ιδιωτικός βίος και το ηθικό ανάστημά του δεν επιδέχονταν αμφισβήτηση, μεγαλύτερη σημασία έχει το τεράστιο μεταρρυθμιστικό έργο που άφησε ως παρακαταθήκη. Σε τελική ανάλυση, υπήρξε ένας ιεράρχης, ο οποίος με την παρουσία του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο άφησε ανεξίτηλο το αποτύπωμά του στην Εκκλησία της Κύπρου.